

הספרות העברית
כגיבורת תרבות

ספר כנס לכבוד פרופסור ניצה בן-דב

עורך: אור שרף

2021

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

של האגודה.¹ כמה שנים לאחר מכן, בראשית שנות הארבעים, החלו בהכנות להוצאת ספר העלייה השנייה.² ברל כצנלסון היה היוזם והדמות המרכזית של מפעל ההנצחה, אך מותו בטרם עת בשנת 1944 עיכב את פרסום הקובץ, והוא יצא לאור שלוש שנים מאוחר יותר בעריכת ברכה חבס. בשנת 1942 פרסם משה ברסלבסקי את ספרו תנועת הפועלים הארץ-ישראלית: ציונים ומקורות.³ היה זה חיבור בעל חזות תלמודית: טקסט במרכז העמוד ופרשנויות של הוגי תנועת העבודה מסביב לו. ב-1944 פרסם דוד קלעי את פנקס קטן: העלייה השנייה לשנת הארבעים, שגודלו הפיזי – כשל ספר תהילים קטן – אפשר לציבור העובדים לשאת אותו בכיס החולצה ולקרוא בו בשעות הפנאי.⁴ שנתיים לאחר מכן הרחיב "המרכז לתרבות" של ההסתדרות הכללית את פנקס קטן והוציאו לאור כספר.⁵ היו אלה שנות עדנה לתקופת העלייה השנייה ולאנשיה. דמויות מרכזיות שהיו מזוהות עם העלייה נשאו בעול הנהגת היישוב, והיא נצרכה בתודעתם של רבים כתקופה מכוונת בתולדות היישוב.

קובצי הזכרונות והספרים על תקופת העלייה השנייה, שראו אור בשנות השלושים והארבעים, ביקשו לרומם ולהאדיר את תקופת העלייה השנייה ואת חלוציה, אבל תמול שלשום עשה בדיוק את ההפך: הרומן לא טיפח את מיתוס העלייה השנייה, אלא הציג אותה באור שונה לגמרי מכפי שהוצגה בפרסומים שיצאו לאור בשנות השלושים והארבעים. הרומן האפי נע בין יפו לירושלים, בין היישוב החדש ליישוב הישן, וגיבורו המרכזי הוא יצחק קומר שעזב את ביתו בגליציה ועלה לארץ-ישראל. במאמר זה אטען כי תמול שלשום אינו רק רומן ארץ-ישראלי שמתאר את תקופת העלייה השנייה, אלא שהוא רומן המעמיד במרכזו את המתח בין החיים בארץ-ישראל לחיים בגולה; ובאופן ממוקד יותר: מערכת היחסים המורכבת והטעונה בין יצחק קומר לבני משפחתו בגליציה מגלמת את יחסם של חלוצי העלייה השנייה והשלישית למשפחותיהם במזרח אירופה – דור שבהגעתו לארץ הקריב את הוריו על מזבח גאולת הארץ והרעיון הציוני.

מאמרי נחלק לשלושה חלקים: החלק הראשון דן מנקודת מבט היסטורית במערכת היחסים הטעונה בין החלוצים הארץ-ישראלים להוריהם הגלותיים המזרח-אירופים; החלק השני מנתח את תמול שלשום ואת יחסי יצחק קומר עם משפחתו לאור הקביעות ההיסטוריות. הניסיון להתחקות אחר מערכת היחסים בין קומר לבני משפחתו מלמד שאמנם תמול שלשום הוא הרומן

מרדיפת הנושכים לנשיכת הכלב. על חטאה של החברה החלוצית בתמול שלשום: ניתוח היסטורי-ספרותי

גור אלרואי

'פַּבְד אַת אָבִיךָ וְאַתְּ אִמֶּךָ... לא תִרְצָח' – מִה עֲנֵן
זֶה אֶצֶל זֶה? אֵלָא לְמַדְדָּה: אִם יֵשׁ-לוֹ לְאָדָם מְזוּנוֹת
בְּתוֹךְ בֵּיתוֹ וְאִינוּ מְהַנֶּה אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ אֶפְלוּ בְיָדוֹתָם,
וְאֵין צָרִיךְ לוֹמַר בְּזִקְנוֹתָם – כְּאֵלּוֹ הוּא רוֹצֵחַ כָּל יָמָיו
לְפָנֵי הַמָּקוֹם. לְכָה נֶאֱמַר 'פַּבְד' וְלֹא תִרְצָח'.
(ילקוט שמעוני)

שְׁנֵי רְבוּתֵינוּ: אֵיזֶהוּ מוֹרָא וְאֵיזֶהוּ פַּבְדָּה: מוֹרָא –
לֹא עוֹמֵד בְּמִקוֹמוֹ וְלֹא יוֹשֵׁב בְּמִקוֹמוֹ, וְלֹא סוֹתֵר
אֶת דְּבָרָיו וְלֹא מְכַרְעוֹ; פַּבְדָּה – מְאָכִיל וּמְשָׁקֶה,
מְלַבֵּשׁ וּמְכַסֶּה, מְכַנֵּס וּמוֹצִיא.
(בבלי, קידושין ל"א)

בשנת 1946, כארבעים שנה לאחר הגעת ראשוני חלוצי העלייה השנייה לארץ-ישראל, יצא לאור הרומן הארץ-ישראלי הראשון של עגנון, תמול שלשום. כבן העלייה השנייה תיאר עגנון בספרו את קורות יצחק קומר בארץ-ישראל ופרס בפני הקורא תמונה מורכבת, משוכללת ומגוונת של המציאות היישובית הארץ-ישראלית בראשית המאה העשרים. מיד עם צאתו לאור של הרומן זכה עגנון לביקורות נלהבות הן ממבקרי ספרות והן מבני העלייה עצמם, שהספר החזיר אותם לימי ראשית ההתיישבות בארץ-ישראל.

שנות הארבעים היו השנים שבהן התגבש מיתוס העלייה השנייה, ותמול שלשום השתלב כביכול במפעלי ההנצחה שנכתבו באותן שנים. בסוף שנות השלושים החלו לצאת לאור מהדורות שונות של קובצי "השומר", ושומרים ותיקים העלו את זכרונותיהם על הכתב ותיעדו את פעילותה המיתולוגית

הארץ-ישראלי הראשון של עגנון, אך לחיים היהודיים במזרח אירופה יש בו נוכחות בולטת מאוד; החלק השלישי מתמקד בחטאו ובעונשו של יצחק קומר לאור יחסו לבני משפחתו, ובו אסביר מדוע בחר עגנון להביא למות גיבורו, ובכך הציב סימן שאלה על ערכיות המפעל החלוצי בארץ-ישראל.

בכוונתי לטעון שהסיבה למותו של קומר דווקא מנשיכת כלב נעוצה בבגידתו לבני משפחתו, שאותם השאיר בגליציה ולא העלה לארץ-ישראל: "לפי טיבו ולפי הכשרתו צריך היה יצחק לעמוד על הקרקע ולראות חיים על האדמה ולהעלות את אביו ואת אחיו ואחיותיו". אבל קומר לא רק שלא הביא אותם, אלא אף התנכר להם עד כדי בגידה בהם. באופן שיטתי ועקבי, ובמחזוריות לאורך הרומן כולו, כל אימת שעגנון מתאר את הרווחה הכלכלית של קומר הוא מעמת אותה עם המצוקה הכלכלית של משפחתו שנשארה בגולה הדוויה. בעשותו כן יצר עגנון מחיצה בין גיבור הרומן לקורא המסתייג מהתנהגותו הבלתי מוסרית. בין מגוון המחלות שבהן היה יכול עגנון לבחור להמית את קומר, הוא בחר בכלבת על פני מחלות הרואיות אחרות שגרמו לתמותה בחברה החלוצית, כדוגמת המלריה או הקדחת. כך קשר עגנון בין נושכי הריבית (ולא הנושים) שרדפו אחר האב העני, ששקע בחובות עקב עליית בנו לארץ-ישראל, למות גיבור הרומן מנשיכת כלב מוכה שיעוץ.

יחסי הורים-ילדים בחברה החלוצית

אַל תִּשְׁמַע, בְּנִי, לְמוֹסֵר אָב
וְלַתּוֹרַת אִם אֶל אֲזֵן תֵּט,
כִּי מוֹסֵר אָב הוּא: "קוּ לְקוּ...".
וְתוֹרַת אִם: "לְאֵט, לְאֵט...".
סוּפַת־אָבִיב דּוֹבְרָה כֵּן:
"הַקְּשִׁיבָה, אִישׁ, לְשִׁיר הַבַּן!"
("אל תשמע, בני", דוד שמעונוביץ)

הניסיון לבחון את מערכת היחסים בין חלוצי העלייה השנייה והשלישית להוריהם מן הבחינה המתודולוגית הוא מסובך ומורכב, היות שהחלוצים מיעטו להתייחס לסוגיה טעונה זו. אמנם בזכרונותיהם העלו לא אחת את

חיים בבית ובעיירה, את המחלוקות עם ההורים בשאלת העלייה לארץ-ישראל והחיים בה, ואת הגעגועים הביתה (בעיקר בתקופות החגים); אך הם נמנעו לא כתבו על הקשר עם הוריהם בזמן שהייתם בארץ, כיצד הסתדרו הוריהם ללא עזרתם, אם באו לבקרו או דרשו בשלומם, ומה בעצם עלה מגורלם. ההורים הם "נוכחים נפקדים" בזכרונותיהם, מעין תמונת רקע של הזכרונות, ובדרך כלל לא במרכזם.

בניגוד ליהודים שהיגרו לאמריקה, הדחף לעלייה בקרב חלוצי העלייה השנייה והשלישית לא נבע מהתרופפות הבסיס הכלכלי של החברה היהודית המזרח-אירופית, אלא דווקא מהתרופפות של ערכי ההזדהות היסודיים של החברה היהודית. החלוצים שללו את הערכים החברתיים ואת המבנה המוסדי של החברה שממנה יצאו וביקשו לבנות חברה חדשה בעלת ערכים חדשים. ספרו של מוטי זעירא, קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, מוקדש כולו לניסיון החלוצי ליצור בארץ-ישראל תרבות יהודית חלופית לזו שהכירו במזרח-אירופה ושעל ברכיה התחנכו. זעירא טוען שהדור הראשון של החלוצים העניק משמעות אחרת לעלייתם לארץ וקיים "דיאלוג ערכי עם העבר היהודי".⁶ הם נתנו משמעות חדשה ללוח השנה היהודי - ראש השנה, יום כיפור, סוכות, חנוכה, פסח ושבעות - כמו גם לטקסי מעגל החיים - ברית מילה, בר-מצווה, נישואין ומוות - עדות לרצונם ליצוק תכנים תרבותיים רלוונטיים יותר לחייהם החדשים בארץ.⁷

אחד הביטויים לתמורה בערכי החברה החלוצית היה יחסם למשפחה המסורתית ולערכים שגילמה. רבים מהחלוצים ראו במשפחה ביטוי בורגני ומוסד פוריטני מאובן שאבד עליו כלח. הניסיון שלהם להקים בארץ-ישראל וגם אחר של משפחה מעיד יותר מכול על רצונם לבנות חברה חדשה, שהתא המשפחתי שלה שונה מהדגם המזרח-אירופי. הפער בהשקפת העולם בין החלוצים להוריהם על הדרך שבה צריכה להתקיים ולהתנהל המשפחה לא חזל עם הגעתם לארץ-ישראל. בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים החל תהליך חילון בחברה היהודית המזרח-אירופית, שהשפיע בין היתר גם על המשפחה המסורתית. המפגש עם המודרנה, החשיפה לספרות החשכלה וההתקרבות לתנועות לאומיות יהודיות היו מוקדי משיכה לבני תנועת. כתוצאה מהשינויים החברתיים העמיק הפער הבין-דורי, והורים רבים לא ראו בעין יפה את השפעת רוח הזמן על ילדיהם. משה אפרתי

מספר בזכרונותיו כי בהיותו תלמיד ישיבה נתפס כשהוא קורא את פרץ סמולנסקין, יל"ג ומאפו. רב הישיבה זימן את אביו, וכאשר זה חזר הביתה בא לבנו בטענות: "אתה יודע מה שאמר לי הרב [...] אתה ירבעם בן נבט, חוטא ומחטיא את הרבים. כך התחיל השלום בבית להתמוטט." כאשר הביע אפרתי את רצונו להעלות לארץ־ישראל התנגד אביו בתוקף והטיח בפניו:

לא אתן לך הוצאות הדרך. אתה רוצה לדחוק את הקץ, משיח יבוא וניסע כולנו. אף על פי שיתמהמה נחכה לו בכל יום שיבוא. אם אתה רוצה לנסוע לאמריקה אתן לך הוצאות הדרך. בכלל למה לך לעזוב את הארץ, בחור כמוך, בעוד שנה וחצי עליך להתייצב לצבא. יעשו לך מום קטן (ישנם מומחים לזה) ותתפטר מהצבא ואז תוכל להתחתן – ותקבל נדוניה הגונה, תפתח לך חנות ותהיה בעל הבית ככל בחורי הישיבות.⁸

אביו של אפרתי רצה לשמר את אורח החיים הישן, ולכן נדוניה "שמנה" והפיכת בנו לחנווני היו בעיניו למטרות שיש לשאוף אליהן. הרעיונות ה"מודרניים" של שיבה לקרקע ועבודת אדמה היו ככפירה של ממש, והאב לא היה יכול לקבל מסלול חיים שהיה כה מנוגד לזה שהכיר. ההתנגדות לציונות ולעלייה לארץ־ישראל נבעה בדרך כלל מאותן סיבות שהפריעו לאביו של משה אפרתי כאשר התבשר שבנו קורא "ספרות תועבה". ההתקרבות של ילדיהם לרעיון הלאומי בכלל, ולציונות בפרט, גרמה לשבר במשפחה המסורתית. ילדים והורים התנתקו אלה מאלה כאילו היו זרים. הפצרותיהם של ההורים בילדיהם – שלא יעלו לארץ ושישארו לצדם בזקנתם – נדחו על הסף, ופעמים רבות לא ניתנה להם ברכת הדרך. ילדים לא נשמעו להוריהם, לא הקפידו על קיום מצוות, ויצאתם מהבית הביאה לקרע משפחתי של ממש. חברו של יצחק בן יעקב, איש דגניה א שעלה לארץ־ישראל בשנת 1908, כתב כי אף ברגע הפרידה של יצחק מהוריו "ההתנגדות הקשה לעלייה מצד ההורים – עדיין לא פסקה", והוסיף:

אזכור את הפרידה הקשה מאביו של יצחק. יותר ממחצית תושביה של העיירה התקהלו ללוותנו עד מעבר לנהר. כיוון שאביו היה חלוש ניגש אליו יצחק לקבל את ברכת הפרידה בבית, אך אביו ענה לו שגם הוא יצא ברגל ללוותנו, ואולם כשכל הכבודה הגיעה עד הנחל ראה יצחק

והנה אביו אינו בא. חזר לקראתו ומצאהו כשהוא נשען על נדבכי בית הכנסת העתיק. אמר לו: אבא, על מה אתה מודאג? שמא חושש אתה שלא אבוא להתייצב לצבא, ועליך יטילו קנס של 300 רובל? חלילה – השיב לו אביו, חלילה וחלילה, הבטחת לי שבעוד שלוש שנים תבוא, והריני מקווה שתקיים את שהבטחת ואינני ודואג על כך, כי אם דואג אני – נאנח – על חורבן היהדות. פינה אחת נשארה לנו עוד, פינת קודש והיא ארץ ישראל, וכמה הייתי שמח אילו הייתם נמשכים לשם בכוח הקדושה ולא בכוח הטומאה והאפיקורסות שלכם [...] ועוד נאנח והוסיף: הלא בבואך בעוד שלוש שנים להתייצב לצבא ודאי לא תמצאני עוד בחיים?⁹

יצחק בן יעקב לא מילא את הבטחתו ולא חזר לבקר את הוריו בעיירה. חקשיים בארץ, החיים במחסור והשגרה היום־יומית דחקו לקרן זווית את המחשבה על ההורים ואת הדאגה להם. החלוץ יעקב בינשטוק סיפר כי הוציא דרכון בדרכי מרמה וללא ידיעת הוריו: "ובערב, בעת שאבי היה בבית התפילה," כתב, "ביקשתי מאימי לבנים לעשות חבילה קטנה כי אני נוסע לארץ ישראל. היא נדהמה ומתוך התרגשות שלחה את אחותי לקרוא לאבי שיבוא מהר הביתה ונעלה את דלת היציאה. מיד פתחתי את החלון ורציתי לקפוץ החוצה. האתה אימי ופתחה את מנעול הדלת. לא נעניתי לבקשתה לחכות עד שאבי יבוא ויצאתי לרחוב."¹⁰ בחופזה ובהיסח הדעת נפרד בינשטוק מהוריו בידיעה שלא יראה אותם עוד. מקריאת זכרונותיו לא ידוע אם חזר לבקרים, אם שמר על קשר עם הוריו ובני משפחתו, ולא ידוע מה עלה בגורלם לאחר עלייתו.

התנגדות ההורים לעליית בניהם ובנותיהם לארץ־ישראל לא נבעה רק מהתנגדותם לציונות, אלא גם מחששם להישאר בזקנתם לבד ללא מקור תמיכה (כלכלי ונפשי). חנה ירדאי מספרת בזכרונותיה שהוריה הזקנים, "שכל כך קיוו לנחת מבט הזקונים, לא יכלו להעלות על הדעת אסון כזה: בתם האהובה המפונקת, שכמה שידוכים הגונים הועמדו בפניה, פתאום ביום בהיר אחד, מודיעה שהיא רוצה לנסוע לארץ־ישראל החרבה, לעזור להחיותה." אמה, שנהגה לשלוח כסף לשיבת "חפץ חיים" בארץ־ישראל, הייתה מוכנה "לשלוח לשם עוד ועוד אבל לנסוע שמה לבד [...] לעזוב את הבית הגדול המלא כל טוב, לעזוב אותם לעת זקנה ושיבה?" האם

התקשתה להשלים עם החלטת בתה. ילדיה האחרים היגרו לארצות הברית, בתה הקטנה עלתה לארץ-ישראל, המשפחה התפרקה ונפוצה לכל עבר, וההורים נשאר עריריים, ללא סעד וללא עזרה. הפרידה של חנה ירדאי מהוריה הייתה מלווה בהטחת מילים קשות מצד האם על אכזריותה כלפיהם, ואביה, "שלא כדרכו היה חיוור מאוד ועצוב", לחץ אותה "חזק חזק לליבו ואמר: היי בת ישראל הגונה וכשרה"¹¹. את הוריה, מספרת ירדאי, לא ראתה עוד.

לא רק הפער הגיאוגרפי והמרחק בין ארץ-ישראל לבין מזרח-אירופה יצר את הניתוק בין החלוצים להוריהם, אלא בראש ובראשונה רצונם למרוד באורח החיים הישן ולממש את עצמם בארץ-ישראל. המקרה של יוסף בוסל מעיד על הקרע העמוק בין העולם הישן שעזבו החלוצים לעולם החדש שרצו ליצור בארץ-ישראל. המפגש הטעון של אמו ואחותו של בוסל, שהתגוררו בטבריה, עם חברי קבוצתו בדגניה מגלם את השבר שפקד את התא המשפחתי, בשעה שילדים הפנו עורף להוריהם ומרדו. למרות הקרבה הגיאוגרפית בין טבריה לדגניה היה המרחק הרעיוני בין בוסל וחבריו, חלוצי דגניה, לבין משפחתו דומה למרחק בין ארץ-ישראל למזרח-אירופה.

בוסל היה בין הדמויות הבולטות של תקופת העלייה השנייה בכלל ושל החברה החלוצית בפרט. באוגוסט 1919, כאשר הפליג בסירה מטבריה לדגניה, נקלע לסערה שהפכה את סירתו והטביעה אותה. חבריו הדואגים והנואשים פנו לדייגים ערבים וביקשו את עזרתם. בשעה שיצאו הדייגים לאגם בחיפוש אחר הטובע, חיכו על החוף בציפייה דרוכה חבריו מדגניה, ובמרחק גדול מהם עמדו אמו ואחותו. לא נוצר קשר בין משפחתו ובין חבריו, וכזרים אלה עלה עמדו וחיכו לדייגים הערבים. כאשר נמשה בוסל ללא רוח חיים אל החוף, זעקה אמו זעקה מרה שחשפה את התהום העמוקה שנפערה ביניהם:

די! די! ומעתה החזירו אותנו לי. האלהים החזיר אותנו לחיק אימו. קחו אותנו מיד לבית הטהרה, כאן בבית הקברות הכשר... כאן ייטמן על יד קבר אביו, הרב הקדוש, בין יהודים כשרים... יהודים!!! הדממה נקרעת ומתרסקת. האם הזקנה, הרבנית, מתפרצת אל גוויית הבן המת. היא משתוללת, קורעת שחקים בזעקתה. הבת האיילמת, אחותו של יוסף,

חובקת את האם והומה באזניה המיית תנחומים. אך האם השכולה מתפרצת בזעם ושנאה אל בין החברים. על הדרך עומד קרון רתום לסוס שהובא לשם העברת המת לבית הקברות בדגניה. קראו לחברת קדישא! זועקת האם. יהודים כשרים. מהרו קחו אותנו אל בית העולם. אם טבע כאן - סימן ואת הוא מאלהים, שרצונו להחזירו אליי. כאן ולא במקום אחר ייטמן!!!¹²

חיותה, רעייתו של בוסל, יצאה כנגד האם וביקשה לקברו בבית העלמין נכנירת, לצד חבריו שהלכו לעולמם גם הם במיתות שונות ומגוונות. היא ניסתה להסביר לחותנתה שזה היה רצונו, אך האם ענתה לה: "הוא לא רוצה שום דבר [...] רצונו של הבורא הוא שהשה האובד ישוב לחיקו. כאן מת סמוך לבית הקברות יהודי. וכאן ייקבר." בסופו של דבר נקבר בוסל נכנירת, וכאשר שפכו את רגבי העפר האחרונים על קברו, פילחו זעקותיה של אמו את השמים. היא רצה בין עצי האקליפטוס תוך שהיא מכה על ראשה וחזה וצועקת: "השיבו לי אותו! השיבו לי אותו! ייאוש עמוק, צורמני ותחומי ממלא את החלל," כך תיארה זאת דבורה דביר בזכרונותיה. זעקותיה של האם: "אלהים החזיר אותנו לחיק אמו", "אות מאלוהים", "יהודים", "יהודים כשרים", "בית קברות יהודי", "בית קברות כשר" (בשונה מזה שבכנירת), "טהרה", "שה אובד", "השיבו לי אותו", מלמדים על התהום שהפרידה בין העולם הישן לעולם החדש ועל עומק השבר שבין דור החלוצים להוריהם. האם השכולה האשימה את כלתה ואת חבריו של בנה כי הם לקחו אותו ממנה. אף שהתגוררה בטבריה, סמוך לבנה, סירבה לקבל את אורח החיים החדש שאימץ בארץ-ישראל. הציונות, השיבה אל הקרקע והפניית הגב לעולם המסורתי היו לזרא בעיניה, והם שהביאו, לדעתה, לאסון הכבד שפקד את משפחתה. מימוש הרעיון הציוני הלכה למעשה היה העלייה לארץ-ישראל על מנת לבנות אותה וליצור בה חברה חדשה. היה לחלוצים הצורך "לבעוט" בעולם הישן ולהרחיקו מעליהם, ואילו ההורים שנשארו מאחור היו הראשונים לשלם את המחיר. הם היו השמן בגלגלי המהפכה הציונית. שעות העבודה המרובות, אורח החיים השיתופי, ההתפרקות, החיים בדוחק וההסתפקות במועט - כל אלה לא אפשרו את הבאת ההורים לארץ, לא כלכלית, לא מעשית ולא רעיונית. במהלך שנות השלושים והארבעים, כאשר התברר המחיר של אי-הבאתם,

החריפו תחושות האשם וייסורי הנפש. השאלה אם היה אפשר להביאם היא מתחום ההסבר ההיסטורי-רציונלי. אין בתשובה כדי לתת מענה לנקיפות המצפון ולייסורי הנפש שהעיקו על החלוצים, שלא זכו עוד לראות את הוריהם. היבט זה של יחסי הורים-חלוצים עובר כחוט השני בתמול שלשום לעגנון. כמו החלוצים, גם יצחק קומר עזב את בני משפחתו בגליציה ללא משענת או תמיכה והתעלם מהמכתבים שקיבל מאביו, מאחיו ומאחיותיו. הוא לא עשה דבר כדי להביאם לארץ-ישראל או לחלופין להקל על מצבם בביתם העלוב והרעוע שבגליציה.

יחסי יצחק קומר ובני משפחתו בתמול שלשום

קומר היה בן כפוי טובה לאביו ואח בכור שהניח לאחיו ואחיותיו לרעוב בלי לעשות דבר כדי להקל את מצבם. למערכת היחסים הבלתי מתחשבת ואף המנוכרת של קומר עם בני משפחתו נחשף הקורא כבר בתחילת הרומן תמול שלשום.¹³ האב, שמעון קומר, אשר שכל את רעייתו, היה זקוק לבנו הבכור יצחק כדי שיעזור לו לנהל את החנות ולטפל באחיו היתומים. "עד שלא נתגדל יצחק בנו הייתה אשתו מסייעתו, משנפטרה מן העולם והניחה אחריה בית מלא יתומים היה האב מצפה שזה יסייע אותו" (עמ' 9). ואולם בניגוד לציפיות האב, ענייני הבית והטיפול באחיו היתומים ובאביו האלמן לא היו מענייניו של יצחק. ההפך הוא שקרה: חובתו המוסרית כלפי בני משפחתו והטיפול בהם נדחקו לטובת הפעילות הציונית. במקום לעזור לאב ישב יצחק בפתח חנות המשפחה ומנה את השקלים שמכר לציוני עיירתו. ציפיותיו של האב מבנו לא רק שלא התגשמו, אלא שהתברר לו כי בנו יצחק אף מפריע למכירות ופוגע בפרנסת המשפחה: "לא די שאינו עוזרו, אלא גורם שהלקוחות משתמטים והולכים לחנויות אחרות".

העדפתו של יצחק קומר את העסקנות הציונית על פני משפחתו גרמה לאביו צער רב, והוא לא היה שבע רצון ממעשיו:

ראה שמעון אביו של יצחק את מעשיו של יצחק והיה מימר ומיצר ודואג. פעמים הרבה היה עומד בפתח חנותו וחובק ידיו מצער, או שישב על הכסא ומחזיר ראשו לאחוריו ופולט ריאתו בקרבו. מי שלא

ראה את שמעון קומר אביו של יצחק קומר יושב לפני בנו לא ראה צער של אב מימיו. (עמ' 8-9)

היות שהאב הבין כי טובה לא תצמח לו מבנו, הוא ניאות לבקשתו לעלות לארץ-ישראל. כאן נחשף הקורא לראשונה, ובשלב מוקדם למדי ברומן, למתח שבין האידיאולוגיה הציונית והגשמתה לבין מחויבות העולים וצעירים, החלוצים, לבני משפחותיהם שנשארים מאחור. יתרה מזאת, נחירתו של עגנון להציג מצד אחד את עונייה ודלותה של המשפחה חסרת האמצעים, ומצד אחר את יצחק קומר מונה מטבעות "ציוניים" אל מול עיניהם מזות הרעב של אחיו, משקפת את המחיר הכבד ששילמו משפחות יהודיות מזרח-אירופיות אשר בניהן ובנותיהן עלו לארץ-ישראל.

מתח זה בא לידי ביטוי גם באופן שבו יצחק קומר ואביו מפרשים את העלייה לארץ-ישראל. מנקודת מבטו של יצחק העלייה לארץ היא ממניעים אידיאולוגיים ציוניים, "לבנות אותה מחורבנה ולהיבנות ממנה". לעומת זאת האב שולח את בנו בכורו לארץ-ישראל ממניעים מעשיים של טובת המשפחה. למרות הקושי במימון נסיעתו של הבן רואה שמעון קומר כמה יזרזזות בעזיבתו את הבית: ראשית, שליחת בנו לארץ-ישראל יש בה כדי להרחיק את אחיו מ"החיידק" הציוני שבו הוא חושש ש"ידבקו". "מארה יודה לעולם, בן אינו שומע לאב ואב אינו שליט על בנו. וכבר נתייאש שמעון מלראות נחת מבנו והתחיל חושש לשאר בניו, שלא ילמדו ממעשי יצחק" (עמ' 9). שנית, האב טיפח את התקווה כי אולי בארץ-ישראל ימצא בנו את מקומו, יתפרנס בה בכבוד ויהיה ביכולתו לעזור מהבחינה החומרית לבני משפחתו. "התחיל אביו מהרהר אפשר שהאלקים שולח אותו להיות לנו למחיה ולפליטה" (עמ' 9). לאחר שהבין קומר האב שטוב בן רחוק ועוזר מבן קרוב ומקלקל, נכנסה למערכת שיקוליו גם שאלת גיוס בנו לצבא. היות ש"ממון לשחד את שרי הצבא לא היה לו, ולעבוד בצבא שירוש לחלל את השבת ולאכול מאכלות אסורות", חזר "שמעון ליתן דעתו על הנסיעה" (עמ' 10).

טיבות אלו הספיקו לקומר האב לשלוח את בנו לארץ-ישראל. "כיון שנתן דעתו על הנסיעה התחיל דואג וגונח ומתאנח, תצא נפשי עלי אם יודע אני מהיכן אטול הוצאות הדרך. אפילו אני מוכר את כל סחורתי אינה מספיקה. ואפילו מספיקה, הרי אין אדם נכנס אצלי לקנות, שכבר השכיח יצחק תורת

רגל של לוקח מחנותי." פעם נוספת בחר עגנון להציג את יצחק קומר גיבורו כמי שאחראי על מצבה הקשה של המשפחה. לא רק שיצחק לא עזר בפרנסת הבית ובחר שלא לקנות במעות "הציוניות" אוכל לבני משפחתו, אלא שעתה אף הוצאות נסיעתו מוטלות על כתפי האב שלא ראה ברכה בעמלו ובבנו.

כבר בעמודים הראשונים של הרומן נחשף הקורא למתח שבין מחויבות העולים הצעירים לאידיאולוגיה הציונית לבין מחויבותם כלפי בני משפחותיהם. מתח זה מופיע במיננונים שונים וברמות שונות לאורך הרומן. נדמה כי יש פער בלתי ניתן לגישור בין כוונותיו של יצחק קומר לבוא לארץ־ישראל ולהשתקע בה ובין ציפיותו הצנועה של האב, שאולי העלייה לארץ תיטיב במקצת את מצבה הכלכלי הרעוע של משפחתו. יתרה מזאת, בעלייתו של קומר לארץ־ישראל ובהתנהגותו כלפי בני משפחתו יש פן בלתי מוסרי בעליל, שכן שאיפותיו של יצחק קומר לבנות את ארץ־ישראל מחורבנה נעשות בסופו של דבר על חורבותיה של משפחתו שלו. לא די שיצחק פגע בעסק המשפחתי, אלא שהאב הוא שמימן את נסיעתו ולווה כסף לנסיעה שכלל לא האמין בה.

אם כן, ליצחק קומר הייתה מחויבות מוסרית לבני משפחתו בשעה שעלה לארץ־ישראל. שמונה נפשות השאיר מאחור: האב שמעון, שני האחים, יודילי ווואי, וחמש האחיות, פרומטשי, פסילי, ציזא, בלומטשי־לאה ושרה־עטיל (עמ' 226). הם מימנו את נסיעתו, ומכאן שציפו לעזרה חומרית ולהקלה במצבם. ואכן, כבר במהלך ההפלגה לארץ הרהר קומר בבני משפחתו וייסר את עצמו על שהוא בדרך לארץ־ישראל, והם נשארו בדלותם. "מימיו לא שכב יצחק יחידי ומימיו לא לן בחוץ. מימיו לא שכב יחידי, שבבית אבא אין אלא ארבע מטות. במטה אחת ישן אבא עם וואי הקטן בן הזקונים שלו ובמטה אחת ישן יצחק עם יודיל אחיו, ובשאר שתי מטות ישנות אחיותיו" (עמ' 27). נקיפות המצפון לוו אותן, כפי שנראה בהמשך, במשך כל תקופת שהייתו בארץ־ישראל, אך מעבר להלקאה עצמית הוא לא יעשה דבר למען משפחתו.

קליטתו של יצחק בארץ־ישראל לא הייתה קשה כמקובל לחשוב. אמנם כיתר חלוצי העלייה השנייה הוא נדד בין יפו למושבות בחיפוש אחר עבודה, אך מצא את דרכו מהר יחסית. הוא למד מלאכה שאפשרה לו להתפרנס בכבוד ולחיות חיי רווחה ביפו. נראה שהמזל האיר לו פנים באשר הלק.

הוא שכר בית נחמד, קנה חפצים, בגדים ומותרות, שלא היה יכול להרשות לעצמו בגליציה. לאורך כל החלק הראשון של הרומן מציין עגנון כמה וכמה פעמים את מצבו הכלכלי האיתן של קומר. להלן כמה דוגמאות:

1. "שילם יצחק חובותיו ונעשה אדון לעצמו, ליקח לו צרכיו מחנות שירצה, ולסעוד במקום שהוא רוצה." (עמ' 68)
2. "לקח לו [יצחק] מכונת ספירט וקומקום וכוסות וקיתוניות וקערות וכפות לחם ותה וזיתים. מתקין לו סעודתו ואינו מבטל זמנו בבתי אוכל, שהנאתם מועטת והוצאתם מרובה. כשהוא יום עושה אצל אחרים, וכשהוא לילה חוזר למדליק לו את המנורה ומעלה מים מן הבור ושופת לו קומקום ושותה תה ואוכל כל מה שלבו חפץ, לחם ועגבניות וזיתים [...] ארץ ישראל נוחה ליושביה ואין צריכים בה לדברים יתירים. דיו לאדם שיש לו קורת גג למעלה מראשו ומרצפת אבנים תחתיו, ואם הוא מניח בגדו למראשותיו ומתכסה בכסותו קונה לה שנתו." (עמ' 69)
3. "לא היו ימים טובים ליצחק כאותם הימים. את לחמו מצא, אם לא בריווח אף לא בצער. והיה דר בחדר מיוחד, לא כרוכ חברינו שדרים שלושה וארבעה בחדר אחד. דבר זה קשה להולמו. בחור עני בן עניים, שהיה ישן עם אחיו במטה אחת בדירה צפופה, ביזבו ששה פרנקים ומחצה על חדר מיוחד." (עמ' 84)

מצבו הכלכלי של יצחק השתפר לא רק ביחס למצבם הכלכלי של בני משפחתו, אלא גם בהשוואה לחבריו החלוצים, שנאלצו לשכור דירה בזוגות ובשלשות כדי לחלוק בהוצאות שכר הדירה. קומר ריהט את ביתו, קנה כלי מטבח, האוכל היה מצוי אצלו בשפע, ואף היה באפשרותו לחסוך מעות אחדות לימות החורף כדי להצטייד בלבוש חם. ואולם לא רק בהיבט הכלכלי חלו תמורות בחייו של קומר אלא גם בהיבט החברתי. לראשונה בחייו חש קומר מגע אישה ומתאהב בסוניה צוויירינג, חברתו של ידידו ובינוביץ: "ידיה ליהטו את ידיו ואת ליבו. ראשו שקע קמעה על כתפו. וקף עצמו והחליקה על ראשו ותלאו כמין קמיע על לבו. לבסוף הגביה את ראשה ונשקו" (עמ' 127). תוך זמן קצר בארץ־ישראל הגיע קומר למנוחה ולנחלה שלה ציפה וייחל.

ואולם ככל שקומר הסתדר כלכלית ומעמדו החברתי שודרג, כך גדל

ביחס הפוך העוול שגרם לבני משפחתו. יצחק, בן בכור לאביו ואח לשבעה, התכחש אליהם, לא חלק עמם את הצלחתו והיה אטום לסבלם. אביו, שלושה כסף עבור נסיעתו, ציפה וייחל שאולי בנו יהיה לו "למחייה ולפליטה", אך לא זכה לרווחה מהתאקלמותו המהירה והמוצלחת של בנו בארץ. התרחקותו של יצחק מהדת היא התרחקות ממשפחתו, והתנכרותו למשפחתו היא התנכרות לאביו מולידו. בהדרגה הפסיק קומר לקיים ולשמור תורת אביו. הוא "לא הלך לבית הכנסת ולא הניח תפילין ולא שמר שבת ולא כיבד את המועדות", וגם לא קיים את מצוות כיבוד אב. קומר שכח את חובתו המוסרית לבני משפחתו והביא אותם לידי רעב ומחסור בביתם, בעיירה העלובה שעזב.

הפער בין מצבו הכלכלי הטוב של קומר בארץ-ישראל לבין עונייה של משפחתו בגליציה בולט וגלוי לעין ברומן. כמעט בכל פעם שעגנון מתאר את הרווחה הכלכלית של יצחק, הוא מקפיד לתאר מנגד את מצבה העגום של משפחתו: "לא היו ימים טובים ליצחק כימים אלו. יצחק מעורה בארץ כשאר חבריו, שיודעים שאין להם מקום אחר בעולם ונקלטים בארץ בטובתם ושלא בטובתם. על יד על יד התחיל יצחק שוכח את עירו ואת בית אביו. הדירה הדחוקה שאחד משני חדריה האפלים משמש חדר בישול" (עמ' 133). ובימים שבהם נזכר יצחק בבני משפחתו ייסר את עצמו על כי אינו עושה די לרווחתם. דירתו המרווחת והשפע שאליה נקלע טורדים את מנוחתו, והוא אינו יכול שלא לחשוב על בני משפחתו הרעבים שנסארו מאחור. בחלומותיו הוא מדמיין כיצד הם מצטרפים אליו ונהנים יחד עמו מהצלחתו ומהתקדמותו בארץ-ישראל. "הדירה הדחוקה שאחד משני חדריה האפלים משמש לו חדר בישול נתחלפה לו בדמיונו בבתיים של גדולי יפו, שיש להם חצרות מרווחות כפנים ואכסדראות מבחוץ. אין כאן לחלוח כתלי בית הבישול האפל, שבו פרומטשי אחותו הגדולה עומדת לפני קדרותיה הריקות ואחיהם הקטן וואוי אוחו את שולי שמלתה המהווה ובוכה אני רעב אני רעב" (עמ' 134-135). אך טבעו של בעל חלומות כיצחק לחזור למציאות היום-יומית:

נתרפה כח הדמיון וחזרו אחיותיו להיות כמות שהן, שמלותיהן בלות ונעליהן שברגליהן מרופטות וחוטמים עכורים תלויים להן באוזניהן במקום עגילים. היה יצחק מתרעם עליהן, למה הן כך ולא כמות

שמבקש לראותן. אינו מספיק להבליע את כעסו עד שזורק לו הדוור מכתב מאבא. קורא יצחק בדמיע וכל אות מזדקרת לפניו כקוץ מכאיב. מקנח יצחק דמעותיו ואומר, ריבוננו של עולם מה בא אבא להשמיעני, וכי איני יודע שרע לו. חוזר ונוטל את המכתב ורואה שם אותיות מרוסקות, שכתבה בלומטשי לאה אחותו הקטנה מעין פריסת שלום לאחיה החביב. משתדל יצחק לקרות ואין האותיות מצטרפות למלים, לפי שלא למדה את מלאכת הכתב, לפי שאין לה מנעלים ואינה יכולה לילך לבית הספר. אומר יצחק בליבו, אם יעזרני השם ותיפול פרוטה יתירה לתוך ידי אשלה לאבא ליקח לה מנעלים. השם יתברך שהוא טוב יותר מבריותיו הטיל פרוטה יתירה לתוך ידיו של יצחק. אבל יצחק לא שלח לבלומטשי לאה ליקח לה מנעלים, אלא לקח לו ריבה להמתיק את סעודותיה של סוניה. בא ליבו והוכיחו. השיבו ואמר לו, די לו לאבא שאני איני מבקש ממנו מעות, ככמה מחברי שמצריכים את אבותיהם לשלוח להם. (עמ' 135)

במסקה זו בחר עגנון להציג את גיבורו יצחק קומר בשיא שפלותו המוסרית, והקורא מזדהה עם בני משפחתו של יצחק ויוצא כנגד גיבור הרומן. קומר לא רק מתנכר להם, אלא אף כועס על בני משפחתו שמייסרים אותו וגורמים לו נקיפות מצפון. כמה וכמה סיבות גורמות לו לרטון ולבוא חשבון עם אביו, אחיו ואחיותיו: ראשית, כעסו (הבלתי מוצדק) על אחיותיו, המתגלות לו בחלומו בעוניין ובסמרטוטיהן ומייסרות אותו; שנית, טענותיו לאביו על שהוא שופך במכתביו את מרי יגונו ומציין כמה רע לו; שלישית, על אחותו הקטנה בלומטשי-לאה, שאיננה הולכת לבית הספר ואינה יודעת קרוא וכתוב, אך בכל זאת מנסה לכתוב לאחיה החביב מילה או שתיים; רביעית, העדפתו לקנות ריבה לחברתו סוניה כדי להמתיק סעודותיה על פני שליחת כסף הביתה כדי שאחותו בלומטשי תקנה נעליים; ואם לא די בכך, בא יצחק קומר חשבון עם אביו ששולח לו מכתבים מייסרים במקום לשמוח בחלקו על שבנו אינו מבקש ממנו כסף, כפי שעושים חלק מחבריו. לא רק את יצחק קומר בחר עגנון להציג באור שלילי ובלתי מוסרי, אלא גם את חברתו סוניה, שקיבלה אף היא מכתבים מהוריה. "קשים ממכתביו של אביה מכתביה של אמה", כותב עגנון:

אמא של סוניה אינה מגידה תהילתה ואינה מזכירה את כשרונותיה הנעלים, אלא קובלת עליה ועל אחיה ואחיותיה. אי שמים, כלום נשמע דבר שכזה שבנים גדולים מטילים את פרנסתם על אב זקן וחלוש ואינם נוקפים אצבע להקל עליו. הלוא אם יפול אביכם תחת משאו גם אתם תפלו עמו. ואת סוניה תוסיפי יגון על יגוננו, כי בכל עת אשר יגיע הזמן לשלוח לך כסף חוקך רואה אני את פני אביך מלאים צער ויסורים, כי כסף מזומן אין לו. ואת הכסף אשר שלח לך היום לקח משטרי פקדון שהפקידו בידו [...] ואת סוניה את יושבת לך בארץ הבחירה כציפורי השדה אשר לא יעמלו ולא ידעו מחסור. אך מה תעשי ברדת הברד, הלוא יש אשר יפגע גם בציפור עד אשר לא יהיה בה כוח לעוף. (עמ' 158)

התנהגותם כפזית הטובה של קומר וסוניה כלפי משפחותיהם מגלמת את יחס החברה החלוצית כלפי דור ההורים, ומכאן גם מעמידה בסימן שאלה את מוסריותה של התנועה הציונית כולה. אמה של סוניה כתבה לבתה מה ששמעון קומר לא העז לכתוב, כיוון שהאב לא נהג להיכנס "עם בנו לא במריבה ולא בדברי נחת, שכבר למד שמריבות ופיוסין אינם מועילים" (עמ' 9).

עם הגעתו של קומר לירושלים נדמה כי לראשונה הוא מתחיל להבין את מידת מחויבותו המוסרית למשפחתו, אף אם הוא רחוק ממנה. אמנם מחשבותיו עדיין נתונות לסוניה, אך הוא לא הגה בה מתוך חיבה יתירה: "יסורים שגרמה לו מיעטו את חיבת הזכרתה" (עמ' 225). את מקומה במחשבותיו תופסים בני משפחתו, וקומר המיוסר חש צער וגעגוע ליקיריו. "אבל לא היה מתעכב הרבה לא על סוניה ולא על רבינוביץ. איגרותיו של אבא מוציאות היו אותו מרשות שאינה שלו לרשות שלו. וכך היה יושב ראשו על ידיו ועיניו פתוחות וצופה ומביט. וכיוון שהיה מביט, נראה בית אביו לפניו עם תוספת שממון, מעין העצב והשממון שבליבו" (עמ' 225). קומר שוקע במחשבות על בני משפחתו ומצייר בדמיונו את מעשיהם בשעה זו:

כבר הגיע לילה ועדיין לא הדליקו שם את המנורה, מפני שחסים על הנפט. יודילי חזר מתפילת ערבית ונוטל את וואוי ומושיבו על ברכיו ולומד עמו על פה מלים ופירושיהן, שכבר הגיע וואוי לחינוך ואינו הולך לחדר, מפני שאין לאבא שכר לימוד. ובכן יושב לו וואוי על

ברכיו של יודילי וחוזר על כל מה שלמד [...] באותה שעה עומדות להן אחיותיהם בחלון וצופות בעוברים ושבים מפני שאין להן מגבעת ואינן יכולות להראות עצמן בחוץ. מה צפוי להן לפרומטשי ולפסילי ולציזא ולבלומטשי לאה ולשרה עטיל? אפשר שימצא אלמן או גרוש עם בית מלא ילדים שישא אחת מהן, לבשל לו את תבשילו ולתקן לו את כותנתו ולגדל את בניו. (עמ' 226)

והעניונו מייסר אותו. תחושת האשם כה כבדה, שנדמה שהבין סוף-סוף את חומרו בהעדפת סוניה על פני אחיו ואחיותיו. כדי לא להשאיר ספק בלב הקורא ונתאר עגנון את לבטיו ומחשבותיו של גיבורו: "לסוף אפילו תענוג זה לעמוד עם ערב בחלון לא יהא להן. ואילו הוא מהלך אחר ליבו ורץ אחר צלה של סוניה וכובש עיניו מיסוריהן. אמת שבשעה שהלך לירושלים הסבירה לו סוניה ונים, אבל מה כל הסברת פנים של אותה ריבה כנגד צערן של אחיותיו ומה כל הסברת פנים של שעה קלה כנגד כל אותם ימים שהייתה מעליבה אותו" (עמ' 226). בנקודה זו של הרומן לא יכול הקורא שלא לצאת נגד התנהגותו המבישה של קומר ונגד אישיותו הבעייתית והאנוכית. לראשונה מעמת עגנון באופן גלוי ושיר את סוניה הנהנתנית, שניהלה את חייה ביפו על גבן של אחיותיו ועניות והמיוסרות של קומר. ואם לא די בכך, ממשיך עגנון בדיבור משולב בתיאור בני משפחתו ומצבם הקשה, שהורע בעקבות עלייתו לארץ-ישראל:

שלא בטובתנו חזרנו אצל סוניה אבל לא נתעכב עליה, בשביל דמותו של אבא שבאה ונראתה לנו. אבא חזר מן החנות ויושב ומונה את מעותיו, אם יש בהן כדי שילום ריבית של שבוע אחד. אילו לא נסענו לארץ ישראל לא היה אבא צריך ללוות ולא הייתה הריבית אוכלת אותו. ואפשר היה מסוגל לו קצת נדוניה לפרומטשי. (עמ' 226)

המחיר ששילמו בני משפחתו של קומר, עקב נסיעתו לארץ-ישראל, היה נכד. האב עדיין לא התאושש מההלוואה שלקח, והנושים היו בעקבותיו. כדי להעצים את תחושת ההזדהות של הקורא עם משפחתו של קומר, וכדי להדגיש את התנכרותו אליה, ממשיך עגנון בתיאור קורות חייה של המשפחה לאחר נסיעתו.

זוהי יצחק עושה אילו היה שולח לאביו, שמתייגע עם נושיו לשלם להם ריבית. אבל צרתו של אבא רחוקה ריחוק מקום וצרתו של בלויקוף קרובה קירוב מקום. "ועל מנת שלא להותיר ספק בלבו של הקורא כלפי התנהגותו המבישה של יצחק, תיאר עגנון כיצד מחיה תפוח הזהב את הצייר החולה, בעוד משפחתו של יצחק עודנה רעבה ללחם בגליציה: "נוטלת טוסיה תפוח זהב מאותם שהביא יצחק ומקלפתו ונותנת לבעלה. מוצץ ביליקוף ואומר, מחייה נפשות מחייה נפשות. באותה שעה נוטלות עצמן עיניו של יצחק למקום ולעתים אחרות, עתים שאימו הייתה שוכבת ואבא עומד עליה ושואל מבקשת את דבר?" (עמ' 243).

פעם נוספת רומז עגנון כי העזרה של קומר לבלויקוף הגוסס באה על חשבון משפחתו הענייה. בהעמדת משפחת בלויקוף, שמתקיימת מכספו של יצחק, מול משפחת קומר, הרעבה ללחם, הופך עגנון את יצחק לא רק לדמות בלתי מוסרית, אלא לבן סורר ומורה שהפקיר את משפחתו לגווע ברעב בגליציה. לפנינו כתב האשמה חמור כנגד מוסריותה של התנועה הציונית, שהגשמת תכליתה באמצעות העלייה לארץ וחורבן יהדות מזרח-אירופה היא בחזקת הא בהא תליא.

בכל פעם שעגנון מתאר את מצבו המשופר של קומר הוא מיד מתייחס למצב משפחתו: "באותה שעה יושב יצחק בבית או בחנות ומונה כל המושבות שיש לנו בארץ ישראל, ואבא יושב ומונה כמה צרות מתרגשות ובאות עליו. הוא לא מצא כל אותן הטובות בארץ ישראל, ואבא עדיין לא סיים מניין צרותיו. ושתי העתים, אותן שעברו ואותן שקיימות ועומדות, נצטרפו לצרה אחת ארוכה" (עמ' 244). הניגוד בין המחסור והרעב בבית משפחת קומר והפרוטה שאינה מצויה בכיסם, לבין המעות "הציוניות" שבחזקת יצחק קומר, שמיועדות לקניית אדמות בארץ-ישראל ולהתיישבות בה, הוא נה בולט וצורם, עד שנדמה כי עגנון מבקש לערוך חשבון נפש עם התנועה הציונית ועם המחיר שגבה מימוש האידיאל שלה.

בדומה לסוניה, שנשטה אותו למרות השפע שהרעיף עליה, כך גם נעלמה משפחת בלויקוף מחייו של יצחק עם מות הצייר. "אחר שבלויקוף מת ואלמנתו נסעה לחוצה לארץ נשתייר יצחק בלא רעים" (עמ' 254). בדידותו בירושלים – כמו בדידותו ביפו – מחזירה אותו למחוזות ילדותו ולבית אביו, ופעם נוספת הוא נזכר במחויבותו אליו: "כיון שעשה את החשבון מצא שנשתיירו לו חמשה בישליקים. חס ליגע בהם, שאם יחסוך עוד

מה זאת ארץ ישראל? שואל וואוי ויודיל עונה לו – ארץ ישראל שם מקום שאיציקיל אחינו יושב שם. מה עושה איציקיל בארץ ישראל? איציקיל יושב תחת גפנו ותחת תאנתו ואוכל חרובים. ואימתי אוכלים אנו חרובים? איני יודע. הלוא בחמישה עשר בשבט אנו אוכלים חרובים. לא לא לא. מה זה לא לא לא. אני לא קבלתי כלום בחמישה עשר זה. אתה לא קבלת, אבל אתה צריך לדעת שבאותו היום הכל אוכלים תאנים ותמרים וצימוקים וחרובים ושאר פירות טובים שנשתבחה בהם ארץ ישראל. ולמה אין זה איציק שולח לנו מפירותיו? יצחק שלח, אלא שבא הקדר וחטפם [...] נשמט וואוי מברכיו של יודיל והתחיל בוכה. אף יודילי התחיל בוכה מתוך געגועים על ארץ ישראל. (עמ' 227)

ומה עשה איציקיל, האח הבכור, למען אחיו? האם אכן באמת שלח פירות יבשים לבני משפחתו והקדר לקח אותם לעצמו? התשובה לשאלה רטורית זו ברורה ועולה מתוך הטקסט: יצחק לא שלח לבני משפחתו – למרות ייסוריו, געגועיו ונקיפות מצפוניו – דבר. מחשבותיו יחדו לעולמו הצר, לסוניה ולחברו רבינוביץ. אף שבתחילת החלק השני של הספר נדמה לקורא כי קומר מתחיל להפנים את מחויבותו לבני משפחתו, ובדידותו בירושלים מביאה אותו למחשבות על בני ביתו ומקרבת אותו אליהם, המשיך קומר בדרכו האנוכית – לעזור למכריו בארץ ולזנוח את בני משפחתו. הוא דבק באמירתו "חברים כל ישראל, כל שכן בארץ ישראל" (עמ' 228) והפנה גב למשפחתו. מסיבה זו לא יצחק קומר הוא הקורבן בתמול שלשום, אלא דווקא בני משפחתו שהוקרבו על מזבח הרעיון.

בחלקו הראשון של הרומן טיפל קומר בסוניה וכלכל אותה ביפו על חשבון בני משפחתו, ואילו בחלק השני תפסו את מקומה שמעון בלויקוף, הצייר הגוסס, ורעייתו טוסיה, שגרו בשכנות ליצחק בירושלים. בהיותו צבע ובעל מלאכה קשר קומר קשרים עם הצייר החילוני ודאג לכל מחסורו בשעה שהיה רתוק למיטת חוליו: "הרגיש יצחק בדבר והתחיל מביא כל מיני מזונות והיה מערים על קניותיו. הייתה טוסיה תמהה שהוא לוקח בזול יותר ממנה, והסכימה שיהא הוא קונה את צרכי הבית" (עמ' 243). על מנת לחדר ולהבהיר לקורא שיצחק לא הפנים את חטאו כלפי בני משפחתו במהלך תקופתו היפואית, וכי הוא ממשיך להתעלם מהם גם בהיותו בירושלים, נוקט עגנון עמדה ומבקר את התנהגותו של יצחק: "יפה

חמישה ועוד חמישה ועוד חמישה אפשר שיעלה בידו לצרף עשרה פרנק וישלח לאבא. וקרוב הדבר להיעשות, שהרי עקר רגליו מבית בלויקוף ואינו מוציא עליו כלום." (עמ' 248)

אך אף שהיה "קרוב הדבר להיעשות" ולמרות הרווחה הכלכלית, לא שלח יצחק את הכסף לאביו ולאחיו. בתחילת החלק השני נדמה לקורא כי בדידותו של קומר מקרבת אותו לבני משפחתו, אך בסופו התכחשותו להם נמשכת. זאת ועוד, כדי להעצים את חטאו מציין עגנון את רצונם של אחיו לעלות לארץ-ישראל ולהצטרף אליו. "קשה מזה עניין אחיו שדוחק לעלות לארץ ישראל לעבוד את האדמה כיצחק." בליט ברירה הסכים שמעון קומר לעלייתו של יצחק לארץ-ישראל כדי שלא ישפיע לרעה על אחיו, אך כעת הוא מצפה ממנו שיעזור בהעלאתם לארץ ויצילם מחרפת רעב ועוני. יצחק בוחר להתעלם מהבקשה ומשאירם מאחור: "ואפילו אבא שלא הסכים על נסיעתו של בכורו, אלא כדאי להציל את אחיו שלא יהיו נגררים אחריו, אף הוא מבקש מיצחק להזדקק לאחיו ולהעלותו לארץ הקדושה לעבוד אדמתה ולשבוע מטובה, שכבר כלו כל הקצין ואין קץ לדוחק הפרנסה. ומה יעשה יצחק, לכתוב את האמת הוא מתבייש ולשקר אינו רוצה" (עמ' 264-265).

ממה התבייש יצחק? ואיזה שקר ביקש להסתיר מבני משפחתו? קומר, כמו חלוצי העלייה השנייה, היה יכול להביא את בני משפחתו לארץ-ישראל אם רק רצה בכך: במקום להוציא את כספו על סוניה ועל הצייר בלויקוף, היה יכול לשלוח כרטיסי הפלגה לבני משפחתו ולעזור לאביו במאבקו נגד הנושים ובהחזרת ההלוואה שלקח לנסיעתו. בהתנהגותו זו מראה עגנון שיצחק קומר אינו זכאי למידת החסד לא מצד הקוראים ולא מצד הסופר:

אבל חסד זה אינו מתמיד, שמידת החסד אינו מתגלית אלא לפרקים, כל שכן לאדם שאינו ראוי שאור החסד יהא מאיר לו בלא פיסוק. כל כמה שאנו משתדלים להפוך בזכותו של יצחק חייבים אנו לומר שהוא לא היה טוב משאר חברינו. מה נדבר ומה נוסף, כולנו מבקשים את הטוב, אלא אותו הטוב שאנו מבקשים אינו הטוב האמיתי. דבר זה צריך ביאור ואני אנסה לבאר. (עמ' 263)

ואכן, עגנון מסביר לקורא באופן בהיר וברור שאינו משתמע לשתי פנים מהו חטאם של קומר ובני דורו: פריקת עול תורה ומצוות. קביעתו של עגנון

מהווה אחד מכתבי האשם החמורים שנכתבו על החברה החלוצית. אם נגולה קיימו הצעירים מצוות על מנת שלא להכאיב להוריהם הרי שבארץ-ישראל לא היה עוד צורך בכך. "משעלינו לארץ ישראל", כתב עגנון, "ונעשינו בני חורין מעולו של אבא פרקנו מעלינו עולה של תורה." היו נאלץ שעשו זאת מתוך תחושת השתחררות מהחברה המסורתית הכובלת שאליה השתייכו, ואחרים – מפני שסברו כי בארץ-ישראל אין "השם דורש [...] אלא לב טוב ועשיית חסד". מול דפוס התנהגות זה באו "כמה מחכמי חומן" וחיזקו "אותנו בטעויותינו במאמריהם ובחקירותיהם שאמרו שרוב המצוות אין אלא תולדות הגלות" (עמ' 263-264). תפקידה העיקרי של חז"ת היה לשמור על היהודים מסכנת התבוללות שריחפה עליהם כל זמן שחיייתם בגולה, ובשעה שהגיעו לארץ-ישראל אין בה צורך עוד. "עכשיו שאנו חוזרים ובטלה סכנת תערוכת בגויים שוב אין צורך במצוות מעשיות, צורך שאמרו בגמרא מצוות בטלות לעתיד לבוא" (עמ' 264). "כך או כך", כתב עגנון, הייתה זו טעות, "ואנו נגררנו אחריהם [...] וימות המשיח עדיין לא באו והגלות נמשכת והולכת."

נחייבט זה לא היה יצחק קומר שונה מ"אחינו אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה". רעיונות אלו, כתב עגנון, "שלטו בדורו של יצחק. ואף יצחק אף על פי שלא היה עוסק במושכלות פרץ חוק ופרץ עול. לפיכך כשנתגלה עליו אור החסד האלוהי מיד כבה" (עמ' 264). מכל הדוגמאות הקיימות של "פרץ חוק ופרץ עול" בחר עגנון להביא דווקא את התנכרותם של קומר ובני דורו לבני משפחתם ואת הפרת הדיבר החמישי: "כבד את אביך ואת אמך למען יאריכון ימיך על פני האדמה". יצחק לא ראוי לגמול של אריכות ימים, היות שלא כיבד את בני משפחתו.

גם בחלקו השלישי של הרומן תופסת מערכת היחסים בין קומר לבני משפחתו מקום נכבד למדי. כבר בזמן ישיבתו בעגלה שתחזיר אותו ליפו וזרחה קומר בבני משפחתו וייסר את עצמו שבמקום לקנות לאחיו יודילי עט מכסף כדי שיכתוב את שיריו, קנה כרטיס נסיעה בעגלה לנסיעה שכל מטרתה הסדרת מערכת היחסים עם סוניה. כמו בפעמים אחרות ברומן מקדים עגנון לייסורי המצפון של קומר תיאור של מצבו האיתן בארץ-ישראל, שעומד בניגוד מוחלט לזה של בני משפחתו. "כל הימים שאני בארץ ישראל", חושב קומר לעצמו, "אני בריא ולא שכבתי אפילו יום אחד בבית חולים, לא כחבריי שרובם סובלי חלאים, וכולם חולים בקדחת וכשאר

מחלות המצויות בארץ [...] איני לן בלא סעודה ומשכים ויש לי לאכול, אם ארוחת ירק ואם ביצה, אם כוס תה ואם קקאו" (עמ' 354); ומיד אחר כך פוקדות אותו נקיפות המצפון, כאשר הוא נזכר במצבם של בני משפחתו:

נינער יצחק וחזר להגות בנסיעתו. פשט את ידיו כלפי מעלה ואמר, אתה אלהים עזרני. מה אכפת לך אם אגמור את ענייני לטובה. ותוך כדי תפילתו הפסיק, עד שלא ישקול האלהים את מעשיו. הפך עצמו לצד אחר והתחיל מחשב כמה ממון יש בידו וכמה ימים אפשר לו לישב בטל. בא יודילי אחיו ופניו עגומות ושרוול ימינו מרופט, כדרך הסופרים שמחככים את שרוולם מתוך כתיבה, והתחיל קובל על אחיותיו שאין מניחות לו פיסת מקום לישב ולהעתיק את שיריו. נתמלא יצחק רחמים על אחיו והרהר בליבו, אלמלא לא הוצרכתי לנסוע ליפו הייתי קונה לו עט של כסף מעשה בצלאל. וכבר ראה יצחק את עט הכסף בידי אחיו הצעיר, כשהוא יושב וחורז בו מעשה ר' יודיל חסיד זקנם. דמעו עיניו של יצחק מחמת שמחה. אבל, אמר יצחק, היאך אוציא עשרה פרנק של עט בשעה שאני צריך לנסוע ליפו. כמה פשוט היה הדבר אלמלא אותו מעשה. (עמ' 355)

גם סיבת ירידתו ליפו מלמדת על הניתוק מבני משפחתו ועל שחושיו קהו בפני מצוקתם. קומר משוכנע שחטאו נעוץ, בראש ובראשונה, בניהול רומן אסור עם חברתו של חברו הטוב רבינוביץ, וכי רק באמצעות שיחה נוקבת עם סוניה יוכל להביא מזור לנפשו המיוסרת. "מאה פעמים אמר לעצמו, רבינוביץ כבר הסיע דעתו ממנה ולא אכפת לו ולא כלום. אבל דעתו של יצחק לא נחה. התחיל מרטט ועורו העלה זיעה כמי שאחזתו קדחת. אבל לא קדחת הייתה כאן, אלא זיעה של בושה כיסתה אותו והחרטה זעזעה את גופו" (עמ' 273). במקום אחר ברומן, לאחר שכבר נפגש ביפו עם סוניה ועם רבינוביץ ויישב את ההדורים בינו לבין מצפוננו, חשב לעצמו: "אותו היום שיצאתי עם רבינוביץ לבקש עבודה לא הרגיש בנו ויקטור, מפני שלא הביט בנו. אילו היה מביט בנו היה שוכר אותנו, והייתי עומד על קרקע, ורבינוביץ לא היה יוצא לחוצה לארץ והיה נושא את סוניה, ואני הייתי מביט בפני העולם בעיניים כשרות" (עמ' 424). וכך גם בעמודים 442 ו-447 ברומן, בהתאמה: "יצחק שמע שרבינוביץ חזר והיה מתאוה

לואותו ומתיירא ממנו. אף על פי שנשלמו ענייניו עם סוניה, ענייניו עם עצמו לא נשלמו [...] יצחק ישב ותהה. עכשיו שרבינוביץ נשוי לא יזכיר לו עוון סוניה."

וין עם חזרתו השנייה לירושלים מפנים קומר את חטאו כלפי בני משפחתו, ומבין עד כמה אכזרית הייתה הפניית הגב אליהם. הפנמת החטא מביאה אותו להתפרצות רגשית, ולראשונה גם לידי בכי. "זלגו עיניו של יצחק וזמעות. העביר את הציציות על עינו ונשקן" (עמ' 496). לראשונה מאז הגעתו לארץ-ישראל, ולאחר תהפוכות רבות בחייו, עשה קומר מעשה וחתייב לכתוב לאביו מכתב, ובו סיפר לו על כוונתו להינשא לשפרה. נעשותו כך הודה קומר בריש גלי כי שינה את דרכיו ואת אורח חייו: מבן שמרד באביו, שעלה בניגוד לדעתו לארץ-ישראל, שהשפיע לרעה על אחיו ושהתנכר למשפחתו, הודה במכתב בפני אביו כי חזר לעולם הישן שממנו יצא. בניגוד למכתביו הקודמים משוכנע קומר "כי זאת הפעם אבי יהי חרוצה ממני כחפץ לב בנו אשר אהב" (עמ' 497).

חחושות אשם אלה התחזקו לאחר שיחתו של קומר עם האב בבית המלון בירושלים, שבו התגורר לאחר הגעתו מיפו. "דרתי בחוץ לארץ ועשיתי עסקים טובים," מספר לו היינן. "בתוך כך נפטר חמי מן העולם ונעשיתי אדון על עסקיו. חידשתי כמה חידושים ותיקנתי כמה תקנות. ואחת לשלוש שנים עולה הייתי לארץ ישראל לקיים מצוות כיבוד אב" (עמ' 502). בניגוד לקומר, שהפנה עורף לאביו ולמשפחתו ולא דאג להביאם לארץ, מעשיו של האב הם ההפך המוחלט לשלו. אף שירד מהארץ לטובת עסקיו דאג לנקר את בני משפחתו אחת לכמה שנים, בעוד יצחק, שעלה לארץ, מעולם לא הביאם ולא טרח לבקדם:

הביט בו יצחק והרהר בליבו, בזמן שאני מתגעש הייתי לעלות לארץ ישראל היה זה מתגעש לירד לחוצה לארץ. הביט אותו אדם ביצחק והרהר בליבו, אני שאני בן ארץ ישראל ואבני ואמי ואחי ואחיותי מתו בארץ ישראל מוכרח אני לטלטל עצמי לחוצה לארץ. וזה שנולד בחוצה לארץ ואביו חי בחוצה לארץ דר לו בארץ ישראל. (עמ' 504)

מדוע שהפנים את חטאו כלפי בני משפחתו, החל יצחק לצעוד לעבר סופו וטרגי. לאור התנהגותו האנוכית כלפיהם והפקרתם בגליציה בלי תמיכה

שולם הערכים של המסורת נתפסת כל הדיסהרמוניה שבחיים כחטא.¹⁴ ורשון שקד טען במאמרו "חלקת השדה הנטושה" שעגנון "ראה ביצחק קומר קרבן תמים, חסר אונים וחסר ישע, של תקופת המעבר שגיבוריה הם נחיתת דור מדבר הנקרע לגזרים (כאותו קרבן דיוניסי) בין הקטבים". הסיום הטרגי של הרומן, כתב שקד, "מלמד שהמחבר חש שבזכות קורבנות אלה נעצרה המגפה-הקללה שרבעה על הדור ונפתחו אפשרויות לחיים חדשים".¹⁵ דן לאור הרחיב טענה זו וציין ש"עיקרו של הרומן תמול שלשום הוא בהצגת הגיבור-מהגר כמי שנתון בקונפליקט בין האתוס החילוני (המזוהה עם המפעל הציוני), שאליו הוא נחשף בארץ האבות, ובין הזיקה לדת ולמסורת, שהיא המטען האישי והתרבותי שאותו הוא נושא עמו מבית אבא." בירושלים, שמוצגת ברומן כאלטרנטיבה ליפו, מתוודע הגיבור אל ארץ-ישראל כארץ הקודש, ובה הוא בוחר לממש את תהליך החזרה בתשובה. ואולם "סיום הרומן", מציין לאור, מערער על "תקופתה של הכרעת גיבורו: מותו הטרגי של יצחק קומר מייצג את הסכך שבו נתון הדור הראשון לגאולה, זה שנקלע בין שתי ארצות, בין שני עולמות, בין שתי תרבויות, ובעיקר בין העולם המסורתי של העיירה לבין המציאות החילונית של המפעל הציוני."¹⁶ מותו הטרגי של קומר "חושף את הקרע ההיסטורי שבין מפעל התחייה הציוני בארץ ישראל לבין מסורת ישראל כמו גם את הכיסופים לאיחוי הקרע בין שני כוחות היסטוריים אלה."¹⁷ לעומתם טען אברהם באנד שיש לקשור בין מותו של קומר לבין ידיעות שהגיעו לארץ-ישראל על רצח העם היהודי באירופה. לשיטתו לא ייתכן שהאירוע הטרגי שפקד את העם היהודי לא השפיע על סופר עברי שיושב בירושלים, "ולא כל שכן על סופר עברי שמרבית יצירתו דנה בגורל ישראל בדורות האחרונים". לטענתו יש הקבלה מדהימה בין המשמעות היסודית של תמול שלשום – "עקדת יצחק, עקדה ולא טעם, מיתה משונה של חטאים של מה בכך [...] לבין הסיטואציה ההיסטורית."¹⁸

לאור מערכת היחסים הסבוכה בין החלוצים להוריהם ברצוני להציע הסבר נוסף לעונשו של יצחק קומר: מוסריותו של האתוס הציוני מול הצו הדתי סביב שאלת קיום מצוות "כיבוד אב ואם". בניגוד לקובצי הזכרונות שיצאו בשנות השלושים והארבעים והעלו על נס את תקופת העלייה השנייה, בחר עגנון להציג בתמול שלשום תמונה מורכבת יותר של התקופה, ואולי אף

או עזרה, בחר עגנון להביא למות גיבורו. "ועתה, חברים טובים, כשאנו מתבוננים במאורעותיו של יצחק אנו עומדים מרעידים ומשתוממים. יצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש כל כך?" נראה כי התשובה לשאלה זו היא התנכרותו למשפחתו והשאתה במזרח-אירופה, בשעה שהיה יכול לעזור להם ולשפר את מצבם שהתערער בעקבות עלייתו לארץ-ישראל. לא מקרה הוא שעגנון בחר לסיים את הרומן במה שהיה צריך לקרות, אולם לא קרה:

לפי טיבו ולפי הכשרתו צריך היה יצחק לעמוד על הקרקע ולראות חיים על האדמה ולהעלות את אביו ואת אחיו ואת אחיותיו. עלובים אלו שלא ראו שעה טובה מימיהם, כמה דבקים היו בארץ. אחיותיו של יצחק מוצאות היו כאן את זיווגן, ויודילי היה חורש את אדמתו וחורז לה שירים ערבים. ור' שמעון קומר אביו של יצחק חברנו, שעדין רדוף על ידי נושכים היה רואה בשמחת בניו ובנותיו והיה שמח. (עמ' 604)

משחק המילים המקפרי בין האב, שסבל מרדיפת הנושכים (בעקבות הלוואה שלקח לטובת נסיעת בנו לארץ-ישראל), ובין בנו יצחק, שסבל מנשיכת כלב, מעביר אף הוא את המסר של עגנון לקוראיו. יצחק (ובני דורו) היה צריך להעלות את בני משפחתו לארץ, אך הוא לא עשה זאת, ועל כך נענש. נסיעתו לארץ-ישראל לא נועדה רק "לבנות את הארץ מחורבנה", אלא גם לעזור ולהציל את קרוביו הנמקים בגלות. זה היה חטאו של קומר, וזה עונשו.

החטא ועונשו: "כבד את אביך ואת אמך"

סוגיית חטאו ועונשו של יצחק קומר העסיקה מבקרי ספרות והם נתנו זה מכבר תשובות שונות לשאלה מסקרנת זו. ברוך קורצווייל, בחיבורו מסות על סיפור ש"י עגנון, טען שגיבור הרומן ניהל את חייו בשני עולמות שונים מאוד זה מזה: ביפו ניהל יצחק קומר חיים חופשיים, לא קיים מצוות וחילל שבת. לעומת זאת בירושלים חזר בתשובה, גידל פאות וזקן ונשא לאישה את בתו של ר' פייש מבתי אונגרין בשכונת מאה שערים. החיים בין שני העולמות, שאי אפשר לגשר ביניהם, הביאו את קורצווייל למסקנה ש"מתוך

להציב סימן שאלה לגבי מוסריותה של התנועה ציונית והמחיר שגבתה כדי לממש את יעדיה. זאת ועוד, נדמה כי בסוגיה זו של יחסי הורים-ילדים יש בתמול שלשום גם מרכיבים אוטוביוגרפיים; ייתכן כי אלה העיקרו על עגנון, ואולי אף באו לידי ביטוי במהלך כתיבת הרומן.

בביוגרפיה חיי עגנון מציין לאור שעגנון היה קשור לאמו "בכל נימי נפשו", וכי עלייתו לארץ-ישראל הייתה מלווה בתחושות אשם ובייסורי נפש. הוא חש שלא ישוב לראותה לאחר עלייתו לארץ וכי זו פרידתם האחרונה. ואכן, שנה לאחר עלייתו של עגנון לארץ, בערב פסח תרס"ט, נפטרה אמו. רגשי האשמה גברו עד שלעיתים טען עגנון שעלה לארץ-ישראל בשנת 1909, כלומר לאחר פטירת אמו, ולא לפני כן.¹⁹ בשנת 1913, חמש שנים לאחר עלייתו, חזר עגנון לביקור בעיירת הולדתו ופגש את בני משפחתו ואת אביו החולה. הביקור היה עבורו חוויה קשה ובלתי נעימה שהותירה בו חותם עמוק. הוא פקד את קבר אמו, סעד את אביו ונפגש עם אחיותיו, שניהול משק הבית נפל על כתפיהן הצעירות. תחושת מועקה ליוותה את ביקורו במולדתו, והוא עשה כל מאמץ כדי לעזוב מהר ככל האפשר את העיירה מחשש פן ישקע בביצתה.²⁰

נדמה שפטירת אמו זמן קצר לאחר עלייתו לארץ-ישראל, הביקור הטרואומטי בבוצ'אץ' ופטירת אביו הותירו בעגנון משקעים שהוקצנו ובאו לידי ביטוי בכתיבת תמול שלשום. אף בפרקים הגנוזים, שהשמיט עגנון מהרומן, יש התייחסות לייסוריו של קומר על כי לא שלח די מכתבים לבני משפחתו ולא שמר על קשר אתם:²¹ "אומר לה בנה אל תבכי אמא, אל תבכי אימא, נוח לאדם כמותי שאדמה זו מכסה משהוא יכסה את האדמה [...] אל תתרעמי עלי שכל השנים שאני בארץ ישראל לא כתבתי לך כלום, שלא היו בידי מעות ליקח לי בול למכתב. אבל מכאן ולהבא הריני בא אצלך בעצמי." ובהמשך: "פעמים הרבה רציתי לשלוח לך לאבא אתרוג לסוכות, ולמה לא שלחתי שזוהי מצווה הבאה בעבירה, שאף על פי אתרוגים גדלים בגנים של ישראל מטפלים בהם עממים."²²

אין מחלוקת בין מבקרי הספרות כי קומר נבחר על ידי עגנון לייצג את חלוצי העלייה השנייה, שעלו לארץ-ישראל כדי "לבנות אותה מחורבנה ולהיבנות ממנה". בהגשמתם את הרעיון הציוני הלכה למעשה נקרעו חלוצי התקופה בין מצוות יישוב הארץ לבין מצוות כיבוד אב ואם. חייו של קומר ובני דורו בארץ-ישראל היו מראה הפוכה לחיים היהודיים במזרח-אירופה

נשנות השלושים והארבעים של המאה הקודמת. אמנם תמול שלשום הוא הרומן הארץ-ישראלי הראשון של עגנון, אך הוא מעמיד את הקיבוץ היהודי, ההולך ומתגבש בארץ-ישראל, אל מול הקיבוץ היהודי הדועך ונחלש במזרח-אירופה. מסיבה זו אין לראות את מערכת היחסים המתוחה והמורכבת בין האב לבנו רק כמובן המשפחתי הצר של "הקומרים", אלא כהקשר רחב הרבה יותר. דעיכתה של יהדות מזרח-אירופה מוצגת לא רק כמובן של השמדה, אלא גם בהיבט הקיומי היום-יומי של פרנסה, שובע, חיים שקטים ונינוחים ומסורת. העדפת טובת הארץ על פני טובת המשפחה "הגלוית" במזרח-אירופה הייתה עבור עגנון מעשה שהתקשה להשלים עמו.

כיוון שסוגיה זו קיבלה מקום בולט ומרכזי ברומן, בחר עגנון להביא למות ויבורו. שתי הציטטות מן המדרש ומן הגמרא בפתח מאמר זה מלמדות לא רק על חשיבותה ההלכתית של מצוות כיבוד אב ואם, אלא שחז"ל ונכמיה רבה גם עגנון) ראו בעבירה זו מעשה בלתי ראוי שהעונש בגינו הוא מוות. המונח "כיבוד", משמעותו דאגה למלבוש ולמאכל של ההורה, כלומר דאגה לצרכים הבסיסיים ביותר שמאפשרים חיים בכבוד. יש לציין שלדיבר החמישי – בניגוד לתשעת הדיברות האחרים – מתלווה גמול של אריכות ימים למקיימים אותו. מיקומו כחוליה מקשרת בין ארבעת הדיברות העוסקים במערכת היחסים שבין האדם למקום לבין חמשת הדיברות הדנים ביחסים שבין אדם לחברו – חשוב להבנת חטאו של יצחק. מי שעובר על הדיבר החמישי למעשה מפר בורזמנית גם את צווי מערכת היחסים שבין האדם למקום וגם את אלה שבין אדם לחברו, ועל כן חטאו חמור שבעתיים.

התנהגותו של קומר כלפי אביו, אחיו ואחיותיו חרגה מעבר למקובל, וזנתכרותו אליהם ואי שליחת כסף ומזון בשעה שהיה לו די צורכ הפכה אותו לא רק לאדם שלא קיים את אחד מעשרת הדיברות, אלא לבן סורר ומורה: "כי יְהִי לְאִישׁ בֶּן סוֹרֵר וּמוֹרֵה אִינְנו שְׁמַע בְּקוֹל אָבִיו וּבְקוֹל אִמּוֹ וַיִּסְרוּ אֹתוֹ וְלֹא יִשְׁמַע אֲלֵיהֶם. וְתִפְשׂוּ בוֹ אָבִיו וְאִמּוֹ וְהוֹצִיאוּ אֹתוֹ אֶל זִקְנֵי עִירוֹ וְאֶל שַׁעַר מִקְמוֹ. וְאָמְרוּ אֶל זִקְנֵי עִירוֹ בְּנֵנו זֶה סוֹרֵר וּמוֹרֵה אִינְנו שְׁמַע בְּקוֹלְנוּ וְלֹא יִשְׁמַע וְנִגְמָהוּ כָּל אֲנָשֵׁי עִירוֹ בְּאֲבָנִים וּמָת וּבְעֶרְףְּ הָרַע מִקְרָבָּהּ וְכָל יִשְׂרָאֵל יִשְׁמְעוּ וַיִּרְאוּ" (דברים כ"א י"ח-כ"א).

יצה בן-דב רואה בשמו של יצחק קומר "שם המתווה גורל, או גורל שנותן

לאדם את שמו". יצחק, לדברי בן-דב, הוא הבן הנעקד, וקומר פירושו בגרמנית וביידיש "עצבות", "צער" וגם "קומען" לבוא.²³ על פי בן-דב בולט מוטיב סיפור העקדה המקראי בתמול שלשום. הן אברהם ובנו יצחק והן גיבור תמול שלשום, יצחק קומר, עורכים מסע של שלושה ימים: אברהם – עד שנגלה אליו הר המוריה וקומר – עד נמל טרייסט.²⁴ אולם בסיפור המקראי האב עוקד את בנו, ואילו בתמול שלשום נראה כי עגנון הופך את סיפור העקדה על ראשו: הבן יצחק הוא העוקד, והאב שמעון קומר הוא הנעקד. טיעון זה מקבל משנה תוקף בשעה שהאב מטפח תקוות (שווא) ששליחת הבן לארץ-ישראל תקל את מצבה הכלכלי של המשפחה: "התחיל אביו מהרהר אפשר שהאלוקים שולח אותו להיות לנו למחיה ולפליטה." קומר לא רק שלא הקל כלכלית על המשפחה, אלא התנכר לה, ומבן מושיע הפך לבן שאכזב ופגע באביו, אחיו ואחיותיו.

מבחינה זו צדקה בן-דב בקביעתה שתמול שלשום "לא נענה למיתוס החלוצי ולא תוס הציוני המגויס", ושעגנון "כתב רומן חתרני, עתיר משמעויות ופתוח לאינסוף הסברים."²⁵ אברהם באנד טען שקיימת הקבלה מדהימה בין המשמעות היסודית של תמול שלשום לבין הסיטואציה ההיסטורית: אך עקדתו של יצחק לא הייתה "עקדה ללא טעם" כטענת באנד, אלא דווקא עונש מחויב המציאות. ההסבר ההלכתי שלעיל לא בא ללמדנו רק על קומר ועל מערכת יחסיו עם בני משפחתו, אלא על התנהגותם של חלוצי העלייה השנייה והשלישית כלפי הוריהם. בדומה ליצחק קומר גם חלוצי התקופה לא דאגו ללבושם ולמחסורם של הוריהם במזרח-אירופה. אלה שנשאו את הדגל הציוני והיו לחלוצים ההולכים בראש המחנה לא רק שהעמידו את העשייה הציונית לפני הדאגה להוריהם, אלא שבשעת משכר אף לא הביאו אותם לארץ.

עגנון השקיע את מרבית כוחו ומרצו בכתיבת תמול שלשום בשנים 1943-1945. הידיעות על השמדת יהודי אירופה הגיעו בשנים אלו לארץ-ישראל, ועגנון לא היה יכול להתעלם מהן. נראה כי מצפוננו ייסר אותו בעקבות סיפורו האישי, והוא סבר שארץ-ישראל נבנתה על חורבנה של הגלות. באמצעות הסיפור על מערכת יחסיו של קומר עם בני משפחתו נגע עגנון באחת הנקודות הרגישות והכואבות ביחס החלוצים הארץ-ישראלים להוריהם המזרח-אירופים.

סיכום

תמול שלשום יצא לאור בשנות הארבעים, שעמדו בסימן הנצחת פועלה של העלייה השנייה; אולם סיפור חייו של יצחק קומר ברומן חשף את הקורא לנוציות ארץ-ישראלית שונה מזו שהצטיירה בספרות הזכרונות של דוד זלעני, ברכה חבס, משה ברסלבקי ואחרים. קריאה זהירה ורגישה ברומן מלמדת כי קיימת בו מידה רבה של ביקורתיות כלפי החברה החלוצית ונגד אלה שראו והגדירו את עצמם כבוני היישוב.

נאמר זה טוען שהרומן אינו מייפה את התקופה ומשלים עם התנהגות אנשי התקופה, ויש לראות בו כתב האשמה חריף כנגד החברה החלוצית ונגד הערכים שייצגה, בעיקר סביב שאלת כיבוד אב ואם. לא רק קומר עומד למבחן בתמול שלשום, אלא החברה החלוצית כולה, שבעצם הגשמת הרעיון הציוני הלכה למעשה נאלצה לבחור בין מצוות יישוב הארץ לבין הדאגה למשפחה במזרח-אירופה. משמעות ההכרעה של חלוצי התקופה – לבוא לארץ-ישראל וליישבה – הייתה נטישת ההורים מאחור והשארתם ללא עזרה ותמיכה.

48. נדרים כ' ע"ב.
 49. עגנון, על כפות המנעול, עמ' 473.
 50. תענית ח' ע"א.
 51. עגנון, על כפות המנעול, שם.
 52. עבודה זרה כ' ע"ב. וראו במקבילות שמחות ברייתות מאבל רבתי פרק ו' הלכה ה', מסכת כלה רבתי, פ"ג ה"א.
 53. עגנון, על כפות המנעול, שם.
 54. איכה א' ח'-ט'.
 55. על כפות המנעול, עמ' 474.
 56. כתובות ס"ג ע"ב.
 57. שם, ק"א ע"א.
 58. נידה ד' ע"ב.
 59. שם, ס"ד ע"ב.
 60. עגנון, על כפות המנעול, שם.
 61. יבמות נ"ב ע"א.
 62. עגנון, על כפות המנעול, עמ' 476-477.
 63. שם, עמ' 478.
 64. שיר השירים ז' ג'.
 65. שיר השירים רבה פרשה ז' ד"ה ב', מדרש תנחומא פרשת כי תשא סימן ב', פסיקתא רבתי (איש שלום) פרשה י' ד"ה "כי תשא את".
 66. ויקרא י"ח י"ט.
 67. עגנון, על כפות המנעול, עמ' 374.
 68. עגנון, שירה, עמ' 48.
- גור אלרואי – מרדפת הנושכים לנשיכת הכלב**
1. קובץ "השומר": תעודות, זכרונות ודברי-הערכה כתובים בידי ותיקי "השומר" (תל-אביב: ארכיון העבודה, תרצ"ז).
 2. ספר העליה השנייה, עורכת ברכה חבס (תל-אביב: עם עובד, תש"ז).
 3. משה ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית: ציונים ומקורות (עין חרודן הקיבוץ המאוחד, תש"ב).
 4. דוד קלעי, פנקס קטן: העליה השנייה לשנת הארבעים (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 1944).
 5. דוד קלעי, העליה השנייה (תל-אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 1946).
 6. מוטי זעירא, קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2002), עמ' 145.
 7. שם, עמ' 201 ואילך.

8. אנשי העליה השנייה: פרקי זכרונות, כרך ד, עורכים נחמן תמיר וצבי לבנה (תל-אביב: המרכז לתרבות ולחינוך, תשל"ב), עמ' 1.
 9. שם, עמ' 19.
 10. אנשי העליה השנייה, כרך א, עורכים תמיר ולבנה (תל-אביב: המרכז לתרבות ולחינוך, תשל"א), עמ' 123.
 11. שם, כרך ג, עמ' 116-117.
 12. דבורה דביר, "מתוך אלכום ישן", הפועל הצעיר, 3, כ' בתשרי תשכ"א (11.10.1960), עמ' 7.
 13. כל ההפניות לרומן מתייחסות לעגנון, תמול שלשום (ירושלים ותל אביב: שוקן, 1979), הדפסה 16. מכאן ואילך אציין רק מספרי עמודים.
 14. ברוך קורצווייל, מסות על סיפור ש"י עגנון (ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשכ"ג), עמ' 112.
 15. גרשון שקד, "חלקת השדה הנטושה: הערות לאפילוג המושמט", מאזנים, לב, ג, שבט תשל"א, עמ' 214.
 16. דן לאור, "ציוניותו של עגנון", ש"י עגנון – היבטים חדשים (תל-אביב: ספרית פועלים, 1995), עמ' 43.
 17. שם.
 18. אברהם באנד, "החטא ועונשו ב'תמול שלשום'", בתוך ש"י עגנון בביקורת העברית (פרשנות לרומנים), כרך ב, עורך אבינועם ברשאי (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1992), עמ' 305-306.
 19. דן לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1998), עמ' 65.
 20. שם, עמ' 99.
 21. ראו שרה הגר, "התהוות המיבנה ואחדותו", בתוך ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, עורכים גרשון שקד ורפאל וייזר (ירושלים: מוסד ביאליק, 1978), עמ' 154-194.
 22. שם, עמ' 190.
 23. ניצה בן-דב, "תמול שלשום – מבוא", בתוך ש"י עגנון, תמול שלשום, סדרת עם הספר (תל-אביב: ידיעות אחרונות, 2008), עמ' ז.
 24. בן-דב, אהבות לא מאושרות: תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון (תל-אביב: עם עובד, 1997), עמ' 362-363.
 25. בן-דב, "מבוא", עמ' ז.
- גדעון טיקוצקי – "סיפורים נאים של ארץ-ישראל"**
1. בבלי עירובין יג ע"ב; וראו דן לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה (ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1998), עמ' 338; לאור, ש"י עגנון, סדרת גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי (ירושלים: זלמן שזר, 2008), עמ' 128.
 2. הפרטים הביבליוגרפיים על פי יוחנן ארנון, ביבליוגרפיה של שמואל יוסף עגנון ויצירתו (תל-אביב: עתיקות, 1971), אלא אם צוין אחרת. עיינו בספרו על פי מפתח